

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

Є. Г. Пономаренко

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни

СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
ЗБАЛАНСОВАНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

*(для студентів 5 курсу денної та заочної форм навчання
спеціальності 8.04010601 – Екологія та охорона навколишнього середовища)*

Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2016

Пономаренко Є. Г. Конспект лекцій з дисципліни «Соціально-екологічні аспекти збалансованого природокористування» (для студентів 5 курсу денної та заочної форм навчання спеціальності 8.04010601 – Екологія та охорона навколишнього середовища) / Є. Г. Пономаренко ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2016. – 26 с.

Автор Є. Г. Пономаренко

Рецензент д-р техн. наук, проф. Ф. В. Стольберг

Рекомендовано кафедрою міських та регіональних екосистем, протокол № 6 від 25.12.2015 р.

© Є. Г. Пономаренко, 2016
© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2016

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Змістовий модуль 1 Соціальні чинники і наслідки природокористування.....	4
Лекція 1 Система «людина-природа»	4
Лекція 2 Глобальні соціально-екологічні проблеми	6
Лекція 3 Екологічний слід (ЕС).....	7
Лекція 4 Екосистемні послуги	11
Змістовий модуль 2 Соціально-екологічні інструменти управління природокористуванням.....	14
Лекція 5 Соціально-економічні критерії сталого розвитку	14
Лекція 6 Міжнародні угоди щодо сталого розвитку територій	18
Лекція 7 Індикатори сталого розвитку міст	21
Список джерел	25

ВСТУП

Сталий розвиток все подалі переходить з розряду ідей до практичної стратегії. Одних з найбільш чутливих до зовнішніх впливів складових цієї стратегії є складова соціальна. Метою цього курсу є надання студентам системного уявлення про зв'язки між соціальними і екологічними чинниками розвитку, опанування законів природно-суспільних систем, вміння на якісному та кількісному рівні оцінювати соціально-екологічні наслідки природокористування, надання теоретичних уявлень та практичних навичок щодо сучасних підходів до управління сталим розвитком міст та територій.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1 СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ І НАСЛІДКИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Лекція 1 Система «людина-природа»

Рациональне природокористування

За Н. Ф. Реймерсом, природокористування включає:

- охорону, поновлення та відтворення природних ресурсів, їх добування й переробку;
 - використання та охорону природних умов середовища життя людини;
 - збереження, відновлення і раціональну зміну екологічної рівноваги природних систем;
 - регуляцію репродукції людини і чисельності населення.
- За Ю. Одумом, раціональне природокористування переслідує цілі:
- забезпечити такий стан навколишнього середовища, при якому вона змогла б задовольнити поряд з матеріальними потребами запити естетики і відпочинку;
 - забезпечити можливість безперервного одержання врожаю корисних рослин, виробництва тварин і різних матеріалів шляхом установа збалансованого циклу використання і поновлення.

Відносини «природа – промислова система – суспільство»

Головним питанням таких відносин є: що таке «гарна природа» для подальшого розвитку суспільства і що таке «гарне суспільство» з погляду збереження екологічної рівноваги в природі.

До традиційних видів ризику, пов'язаним з розвитком промисловості, тобто таким, як «ризик бідності», «ризик кваліфікації» і «ризик здоров'я» (персональні ризики), додається ризик цивілізаційного колапсу, пов'язаний з небезпеками ви-

сокорозвинених продуктивних сил (соціальний ризик, тому що ризикує суспільство в цілому, а не окремі його члени).

Закони Коммонера

1. Усе зв'язане з усім. Біосфера – наш загальний будинок. Екологічного благополуччя в одній країні бути не може. З забрудненням океану, парниковим ефектом і озоновими дірами повинне боротися все співтовариство.

2. Усі повинне кудись подітися. Людина живе в замкненому просторі, тому все, що створюється, і все, що береться від природи, їй же певним способом знову вертається.

3. Природа «знає» краще. Люди повинні зберегти екологічну рівновагу біосфери, не намагаючись бути «розумніше» природи, і створювати штучне середовище розуму – ноосферу. Якщо ми не будемо знати, як «поліпшувати» природу нашими діями, значить треба повернутися до таких форм життя, які представляють екологічну гармонію.

4. Ніщо не дається даром (за всі треба платити). Глобальні екологічні системи являють собою неподільне ціле і усе, що людина з них витягає, повинно бути компенсоване. Тому споживання природних ресурсів не може бути безмежним. Людство повинне стежити за тим, щоб за рахунок споживання природних ресурсів не поставити під сумнів основу свого розвитку та існування.

Правила Н.Ф. Реймерса

1. Правило соціально-екологічної рівноваги. Суспільство розвивається тоді і настільки, наскільки зберігається рівновага між його «тиском» на середовище і можливістю відновлення цього середовища природнім або штучним шляхом.

2. Принцип культурного управління розвитком. Економічний розвиток обмежується екологічними рамками. Необхідно управляти розвитком з урахуванням глибоких процесів взаємодії, що відбуваються між суспільством, природою і людиною та тими суспільними групами, у яких людина живе.

3. Правило соціально-екологічної заміни. Можливі зміни соціально-екологічних потреб людини обумовлені специфічними характерними рисами природного середовища.

4. Закон історичної (соціально-екологічної) необоротності. Процес розвитку суспільства проходить через певні фази і не може походити від більш пізніх фаз у напрямку до попередніх.

5. Закон ноосфери В. І. Вернадського. Біосфера неминуче переходить у ноосферу, тобто в таку сферу, у якій людський розум відіграє переважну роль у розвитку системи «людина – природа». Тим самим хаотичний саморозвиток природи

в процесі природної саморегуляції замінюється розумною стратегією. Управляти люди будуть не природою, а насамперед собою.

Лекція 2 Глобальні соціально-екологічні проблеми

Збільшення чисельності населення

Ріст споживання. Ріст населення не пропорційний росту споживання, тому що звичайно супроводжується падінням рівня життя. Споживання зростає насамперед за рахунок тих областей, які мало пов'язані з рівнем життя (наприклад, споживання зерна, рису і так далі).

Ріст міст. У силу того що сільськогосподарське виробництво не надає додаткових робочих місць, надлишкове населення зосереджується в містах. Ріст міст відбувається нерідко за рахунок сільськогосподарських угідь, що, у свою чергу, веде до посилення відтоку населення із сіл у міста.

Забруднення середовища зростає через збільшення обсягу побутових відходів, зростання міст як найбільш потужних джерел забруднення, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Забруднення провокує ріст захворюваності, запускаючи механізм природного відбору, що веде до зміни (погіршення) генофонду. Боротьба із забрудненням, у свою чергу, пов'язана зі значним збільшенням непродуктивних витрат.

Падіння рівня життя. Основні фактори падіння рівня життя пов'язані з ростом чисельності населення – багатодітністю та обумовленим нею дефіцитом сімейного бюджету, ростом цін на землю, що відповідає подорожчання житлового будівництва, ресурсів, усіх систем життєзабезпечення, а також з ростом непродуктивних витрат.

Зміна структури населення. Зрушення на користь міського населення з ростом його чисельності супроводжується:

- зміною співвідношення вікових груп: омолодженням населення, що супроводжується ростом безробіття серед молоді, злочинності і загальної соціальної нестабільності;

- зміною співвідношення статей у молодших вікових групах: число хлопчиків перевищує число дівчинок;

- зміною співвідношення статей у старших вікових групах: зниженням тривалості життя чоловіків у порівнянні з жінками; збільшенням числа самотніх жінок середнього і літнього віків.

Скупченість. Скупченість населення прискорює процес забруднення середовища. Вона провокує гормональні порушення в людини, збільшує ступінь конфліктності і агресивності в родині і на виробництві. Соціально-психологічні

наслідки скупченості – відчуження, втрата соціальної значимості особистості, зниження цінності життя, соціальна байдужність і кар'єризм (прагнення знайти значимість за всяку ціну), саморуйнування (алкоголізм, наркоманія, статеві збочення, що виключають із репродуктивного процесу), злочинність.

Ресурсна криза

Грунт. Сучасний стан ґрунтового покриву визначається в першу чергу діяльністю людського суспільства. Цей фактор виходить сьогодні на перше місце серед факторів перетворення ґрунтового покриву планети. Хоча природні сили при цьому не перестають діяти на ґрунт, характер їх впливу суттєво міняється. Шляхи і способи впливу людини на ґрунт різноманітні і залежать від рівня розвитку продуктивних сил людського суспільства.

Мінеральна сировина. Основа нестачі мінеральних ресурсів у тому, що людство бере з надр Землі в багато разів більше, чим використовує. Втрати найціннішої мінеральної сировини відбуваються при її видобутку, обробці і транспортуванню. Так, при шахтному видобутку втрачається від 20 % до 40 % кам'яного вугілля, втрачається від половини до двох третин нафти, що добувається, і ще більше – будівельного каменю. При відкритому видобутку втрати зменшуються до 10 %.

Зростання агресивності середовища

Серед найважливіших факторів підвищення агресивності середовища відносно людини слід насамперед відзначити забруднення атмосферного повітря і води, а також зростання патогенності хвороботворних організмів.

Зміна генофонду

Фактори мутагенезу. До них з фізичних впливів, крім іонізуючого випромінювання, можливо, відносяться електромагнітні поля.

Дрейф генів (генетичний дрейф) – зміни генофонду популяції від покоління до покоління. Ці зміни визначаються не природними факторами, а іншими механізмами.

Природний відбір. Охорона середовища проживання і системи охорони здоров'я є факторами, що протистоять природному відбору в людських популяціях.

Лекція 3 Екологічний слід (ЕС)

Екологічний слід (Ecological footprint) – це кількісна характеристика, яка відображає споживання людством ресурсів і послуг біосфери. У них враховується

споживання сільськогосподарських культур і риби як продовольства і для інших цілей, споживання дерев, а також використання пасовищ і земель для вирощування кормових культур.

Чисельно показник екологічного сліду визначається як загальна площа продуктивної землі і водної акваторії, необхідна для безперервного виробництва природних ресурсів, що споживаються, і асиміляції відходів, що утворюються діяльністю на певній території або групою осіб.

При розрахунках ЕС враховуються тільки ті аспекти використання ресурсів і утворення відходів, для яких у землі є регенеративний потенціал, і для яких доступні дані, які дозволяють виразити відповідний попит через площу продуктивної території або акваторії. Так, наприклад, викиди й скидання токсичних речовин не враховуються при розрахунках ЕС. Не враховується й споживання прісної води, хоча може враховуватися споживання енергії при заборі і підготовці води.

Складові екологічного сліду

Кожний вид діяльності людини пов'язаний з використанням біологічно продуктивних земель або рибопромислових зон. ЕС є сумою цих площ.

Будівельний слід: площа, зайнята антропогенною інфраструктурою, включаючи транспортну інфраструктуру, житлову забудову, промислові споруди і водоймища ГЕС.

Рослинний слід: площа під сільськогосподарськими культурами, що використовуються в якості джерела продовольства і волокон для людини, а також під кормовими, масляними й каучуковими культурами

Тваринницький слід: площа пасовищ для випасу тварин, що вирощуються у якості джерела м'яса, молока, шкіри та вовни.

Лісовий слід: площа лісів, що необхідна для виробництва лісоматеріалів, що споживаються, целюлози та дров.

Рибний слід: площа, необхідна для виробництва і споживання риби і гідропродуктів.

Енергетичний слід: площа, необхідна для виробництва енергії, включаючи забезпечення енергоресурсів та утилізацію відходів виробництва енергії.

Таким чином, екологічний слід має розмірність площі і за звичай виражається в так званих глобальних гектарах. Глобальний гектар – це гектар біопродуктивної площі із середньосвітовою біопродуктивністю.

ЕС не включає безпосереднього обліку використання водних ресурсів. Для цього запропонований спеціальний показник – водний слід, який відображає об-

сяги води, що прямо або опосередковано використовується в результаті діяльності людини.

При розрахунках ЕС використовується аналіз життєвого циклу продукції

Методика розрахунку екологічного сліду

Методика розрахунків ЕС розробляється міжнародною організацією «Global Footprint Network».

Потреби в ресурсах переводяться в глобальні гектари (гга) шляхом ділення кількості споживаних продуктів на врожайність із одного гектара. Врожайність розраховується на основі різних міжнародних статистичних даних, у першу чергу надаваних FAO - Продовольчою і сільськогосподарською організацією ООН.

У самій загальній формі ЕС розраховується за формулою:

$$EF = \frac{D_a}{Y_a},$$

де EF – екологічний слід, гга;

D_a – середньорічна потреба в продукті, т;

Y_a – його середньорічна врожайність, т/гга.

Розрахунок врожайності в глобальних гектарах проводиться за допомогою наступних факторів:

- тип території;
- фактор врожайності, який порівнює середню національну врожайність із середньосвітовою для даного типу території;
- фактор еквівалентності, що враховує різну продуктивність різних типів територій.

У загальному випадку ЕС розраховується, спираючись на формули:

$$FP = \sum a_i,$$

$$a_i = \frac{c_i}{Y_i} F \cdot E_f,$$

де FP – загальний екологічний слід, гга;

a_i – екологічний слід кожної складової, гга;

c_i – потреба в продукті, т;

Y_i – середня національна врожайність продукту, т/га;

F – фактор врожайності, гга/національні гектар;

E_f – еквівалентний фактор, гга/світові гектари.

Фактор врожайності являє собою відношення національної врожайності до середньосвітової. Він залежить від країни і року.

Еквівалентний фактор приводить продуктивність територій різного типу використання (наприклад, луку або поля) до середньосвітової біопродуктивності одного гектара території. Він залежить від типу території і від року.

Річна потреба в зроблених або перероблених продуктах (наприклад, борошно або деревна маса) переводиться в первинні продукти (наприклад, пшениця або ліс-кругляк) за допомогою коефіцієнта екстракції (добування). Він залежить від країни і року.

Спочатку методика розрахунків ЕС припускала його визначення тільки на національному рівні. Останнім часом з'явилася значна кількість досліджень, у яких концепція ЕС використовується для екологічної оцінки не тільки на національному рівні, а й на регіональному, для окремих територій і навіть на рівні окремих об'єктів.

Водний слід

Водний слід (Water Footprint), віддзеркалює обсяг води, витрачений при виробництві різних товарів або наданні послуг.

Світовий водний слід становить 1240 м^3 на одну людину на рік. Найбільший водний слід у населення США – 2480 м^3 води на людину на рік, далі ідуть країни Південної Європи – Греція, Італія та Іспанія ($2300\text{--}2400 \text{ м}^3$ води на людину на рік). Високий водний слід у Малайзії і Тайланді. Населення Китаю має досить невеликий водний слід – у середньому 700 м^3 на людину на рік.

Водний слід країни визначається чотирма основними факторами: обсяг споживання води, модель споживання, клімат і сільське господарство. У багатих країнах жителі звичайно споживають більше товарів і послуг, що позначається на підвищенні водного сліду.

Водний слід країни має дві складові: внутрішній і зовнішній водний слід.

Внутрішній водний слід країни визначається як використання національних водних ресурсів для виробництва товарів і послуг, споживаних жителями цієї країни. Це сума загального обсягу води, забраної з національних водних джерел мінус обсяг віртуальної води, експортованої в інші країни у вигляді товарів місцевого виробництва.

Зовнішній водний слід країни визначається як річний обсяг водних ресурсів, використаний в інших країнах для виробництва товарів або послуг, спожитих жителями розглянутої країни. Він дорівнює так званому імпорту віртуальної води в

країну мінус обсяг віртуальної води, експортованої в інші країни як результат повторного експорту імпортованих товарів.

Деякі африканські країни, такі як Судан, Нігерія, Ефіопія, Малаві і Чад, практично не мають зовнішнього водного сліду, тому що практично не імпортують ніяких товарів. З іншого боку, водний слід Італії, Німеччини, Нідерландів і Великої Британії складає 50–70 % від загальносвітового. Значний внесок у зовнішній водний слід країни вносять такі сільськогосподарські продукти, як м'ясо, соєві боби, пшениця, какао, рис і бавовна.

Сукупний водний слід восьми країн – Росії, Індії, США, Індонезії, Бразилії та Пакистану – становить 50 % від світового водного сліду.

Лекція 4 Екосистемні послуги

Міжнародні класифікації екосистемних послуг

Незважаючи на значну кількість досліджень в області екосистемних послуг, у цей час ще не вироблена їхня єдина класифікація.

Наразі є три міжнародні класифікації екосистемних послуг:

- класифікація в доповіді «Оцінка \екосистем на порозі тисячоріччя» (2005) використовується для глобальної і субглобальної оцінки екосистемних послуг;

- класифікація міжнародного проекту «Економіка екосистем і біорізноманіття – TEEB The Economics of Ecosystems and Biodiversity» (2010), яка використовується країнами, учасниками цього проекту для оцінки екосистемних послуг на національному рівні;

- класифікація Європейського агентства по охороні навколишнього середовища CICES – Common International Classification of Ecosystem Services (2011), заснована на двох вищевказаних класифікаціях, але більшою мірою націлена на економічну оцінку і облік екосистем на національному, регіональному і локальному рівнях.

Ці міжнародні класифікації в змістовій частині схожі. Усі вони включають три основні категорії екосистемних послуг, відповідно до видів користі, яку вони дають людині:

- ті, що забезпечують (provisioning) – забезпечення людей матеріальними благами і ресурсами, які ними безпосередньо використовуються;

- регулюючі (regulating) – різні механізми регулювання екосистемних показників навколишнього середовища, безпосередньо значущих для благополуччя людини;

- культурні (cultural) – нематеріальне забезпечення культурних, духовних і наукових потреб людей.

У проекті «Оцінка екосистем на порозі тисячоліття – Millennium Ecosystem Assessment» (millenniumassessment.org), ініційованого ООН, послуги, які надаються екосистемами, можуть відноситися до однієї із чотирьох широких категорій: ті, що забезпечують; ті, що регулюють; культурні, які безпосередньо впливають на людей, і підтримуючі послуги, необхідні для збереження інших послуг (рис. 4.1).

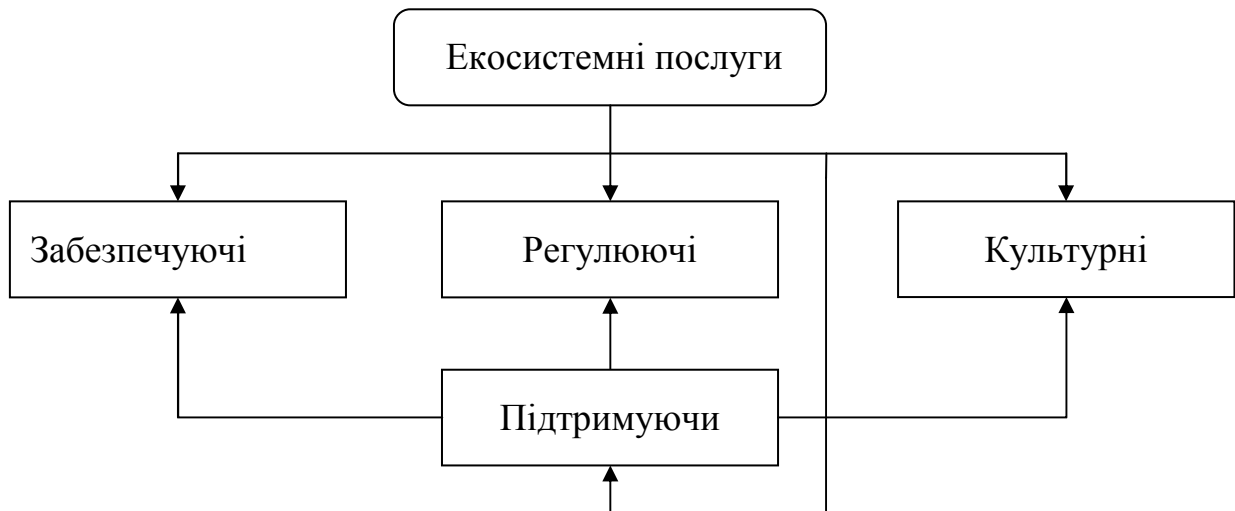

Рисунок 4.1 – Екосистемні послуги

Підтримуючі послуги відрізняються від забезпечуючих, регулюючих і культурних послуг тим, що їх вплив на людей є непрямим, або здійснюється протягом дуже тривалого часу, у той час як зміни в інших категоріях послуг мають відносно безпосередній і короткочасний вплив на людей. Деякі послуги можуть бути віднесені і до підтримуючих, і до регулюючих залежно від масштабу часу і безпосередності їх впливу на людей. Наприклад, люди не користуються безпосередньо послугами ґрунтоутворення. Ці зміни будуть надавати непрямий вплив на них через забезпечуючу послугу виробництва продовольства. Деякі інші приклади підтримуючих послуг включають виробництво первинної продукції, виробництво атмосферного кисню, кругообіг живильних речовин, кругообіг води.

Види екологічних послуг

До екологічних послуг відносять:

а) забезпечуючі послуги – продукти, що одержуються від екосистем:

1) продовольство – широкий набір харчових продуктів, що одержуються з рослин, тварин і мікробів;

2) прісна вода – люди одержують прісну воду з екосистем. Оскільки вода необхідна для існування життя, вона може розглядатися як підтримуюча послуга;

3) волокна – матеріали, що включають деревину, бавовну, вовну, шовк тощо;

4) паливо – біологічні матеріали (гній тощо);

5) генетичні ресурси – гени і генетична інформація, що використовуються для вирощування рослин, тварин, і біотехнології;

б) регулюючі послуги – вигоди, що одержуються від регулювання екосистемних процесів:

1) регулювання якості повітря – екосистеми, з одного боку, виділяють хімічні сполуки в атмосферу, а з іншого – видаляють їх з атмосфери, впливаючи на багато аспектів якості повітря;

2) регулювання клімату – екосистеми впливають на клімат як локально, так і глобально;

3) регулювання води – тривалість і величина водного стоку, повеней і поповнення запасів води в підземних водоносних системах. На здатність природної системи накопичувати воду впливають осушення водно-болотних угідь або заміщення лісів сільськогосподарськими угіддями, міськими територіями;

4) регулювання ерозії – рослинний покрив відіграє важливу роль у збереженні ґрунту;

5) очищення води і стічних вод – екосистеми забезпечують фільтрацію і видалення з води забруднень;

в) культурні послуги – нематеріальні вигоди, які люди одержують від екосистем за допомогою духовного збагачення, розвитку пізнавальної діяльності, рекреації, естетичного досвіду, рефлексії;

1) культурна різноманітність – різноманітність екосистем є одним з факторів, що впливають на різноманітність культур;

2) духовні і релігійні цінності – багато релігій приписують духовні і релігійні цінності екосистемам або їх компонентам;

3) системи знань – екосистеми впливають на типи систем знань;

4) освітні цінності – екосистеми, їхні компоненти і процеси забезпечують основу як для формальної, так і неформальної освіти;

5) естетичні цінності – краса і естетичні цінності в різних властивостях екосистем;

б) рекреація і екотуризм – вибір місця для проведення дозвілля на основі характеристик ландшафту;

г) підтримуючі послуги – послуги, необхідні для підтримки всіх інших екосистемних послуг;

1) ґрунтоутворення – багато забезпечуючих послуг залежать від родючості ґрунтів і швидкості ґрунтоутворення;

2) круговорот живильних речовин – безліч живильних речовин, необхідних для життя, циркулюють в екосистемах;

3) круговорот води – вода циркулює по екосистемах і є життєво необхідною для живих організмів;

4) фотосинтез – фотосинтез продукує кисень, необхідний багатьом живим організмам.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2 СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНІ ІНСТРУМЕНТИ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯМ

Лекція 5 Соціально-економічні критерії сталого розвитку

Доходи населення

Це сума коштів і матеріальних благ, отриманих або вироблених домашніми господарствами за певний проміжок часу.

Грошові доходи населення включають усі надходження грошей у вигляді оплати праці працюючих осіб, доходів від підприємницької діяльності, пенсій, стипендій, різних допоміг, доходів від власності у вигляді відсотків, дивідендів, ренти, сум від продажу цінних паперів, нерухомості, продукції сільського господарства, різних виробів, доходів від зроблених на сторону різних послуг тощо.

Розрізняють:

– номінальні доходи – характеризують рівень грошових доходів незалежно від оподатковування і зміни цін;

– доходи, що є в розпорядженні – це номінальні доходи за винятком податків і інших обов'язкових платежів, тобто засоби використовувані населенням на споживання й заощадження;

– реальні доходи – характеризують номінальні доходи з урахуванням зміни роздрібних цін і тарифів.

Соціальна політика держави – це політика держави, спрямована на зм'якшення нерівності в розподілі доходів, неминуче властивого ринкової економіці, на ослаблення диференціації доходів і майна громадян, а також на зм'якшення протиріч між учасниками ринкової економіки і запобігання соціальних конфліктів на економічному ґрунті.

Кількісною мірою диференціації доходів може служити, наприклад, коефіцієнт Джинні, що показує ступінь відхилення фактичного обсягу розподілу доходів населення від лінії їх рівномірного розподілу. Основою для розрахунку коефіцієнта Джинні є так звана крива Лоренца (рис. 5.1).

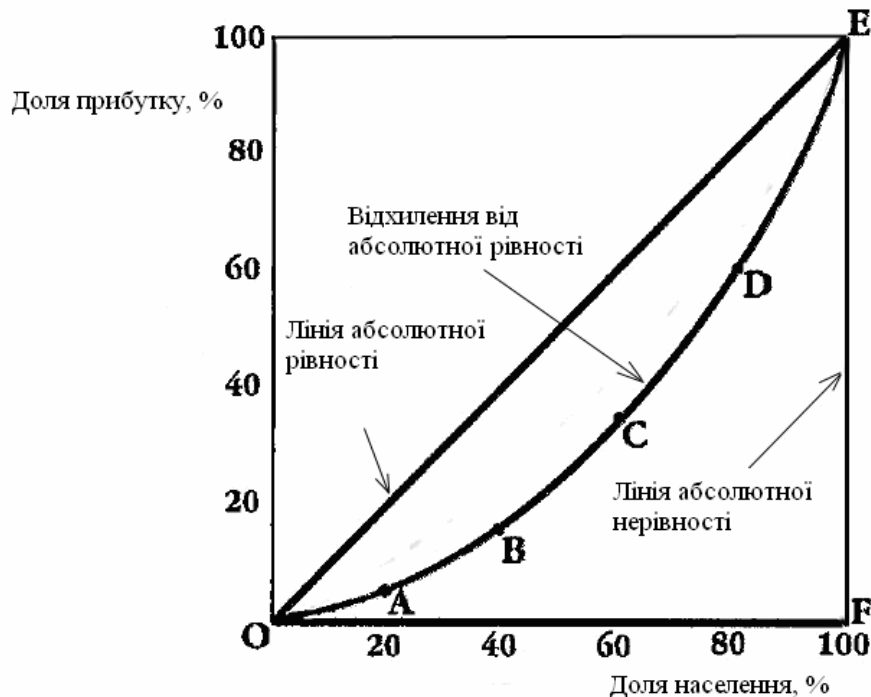

Рисунок 5.1 – Крива Лоренца

У «зразкових» північно-європейських країнах коефіцієнт Джинні знаходиться в діапазоні від 0,2 до 0,3.

Про диференціацію доходів населення можна судити по співвідношенню доходів 10 % найбільш забезпечених і 10 % найменш забезпеченого населення. Співвідношення даних груп населення не повинне перевищувати 7 (на думку деяких економістів, дане співвідношення є оптимальним).

Державне регулювання доходів полягає в перерозподілі їх через державний бюджет шляхом диференційованого оподатковування різних груп одержувачів доходу і соціальних виплат.

Соціальні трансферти – це система заходів грошової або натуральної допомоги незаможним, яка не пов’язана з їхньою участю в господарській діяльності в цей час або в минулому. Метою соціальних трансфертів є гуманізація відносин у суспільстві, запобігання росту злочинності, а також підтримка внутрішнього попиту. Механізм соціальних трансфертів включає вилучення у формі податків частини доходів у середньо- і високоприбуткових верств населення і виплату допомоги найбільш нужденним і інвалідам, а також допомоги у зв’язку з безробіттям.

Гарантуємий мінімум (ставки оплати праці за 1 годину роботи) – найбільш ефективний засіб державного регулювання заробітної плати в країнах з ринковою економікою. Виходячи з гарантованого мінімуму ведуться переговори між керівниками компаній і профспілками про укладання колективних договорів на різних рівнях, починаючи від підприємств і кінчаючи галузями. У цих документах також обмовляються різні премії та доплати, диференціація заробітної плати по галузях, залежно від рівня кваліфікації.

Індексація грошових доходів – збільшення номінальних доходів залежно від зростання цін – механізм захисту грошових доходів від інфляції. Звичайно індексація здійснюється як на загальнодержавному рівні (на основі відповідного законодавства), так і на рівні окремих підприємств через колективний договір. Система індексації передбачає диференційований підхід залежно від величини доходів: від повної компенсації найнижчих до близької до нуля компенсації найвищих. У більшості промислово розвинених країн індексація поширюється на меншу частину працездатного населення (наприклад, у США її одержують близько 10 % найманих робітників, інші добиваються тих або інших надбавок до заробітної плати при перегляді колективних договорів). Разом з тим, індексація широко використовується для підтримки рівня життя пенсіонерів і інших осіб з фіксованими доходами.

Система грошових і натуральних допоміг – підтримка найбільш вразливих верств населення. Існує у всіх країнах з ринковою економікою. Для віднесення певних категорій населення до числа, що мають право на одержання соціальної допомоги, використовуються показники, що визначають рівень (поріг) бідності. Сама бідність у соціальній практиці вимірюється за допомогою прожиткового мінімуму.

Прожитковий мінімум виражається у двох видах: соціальний і фізіологічний мінімуми.

Соціальний мінімум крім мінімальних норм задоволення фізичних потреб, включає витрати на мінімальні духовні і соціальні запити. Він являє собою сукупність товарів і послуг, виражених у вартісній формі і призначених для задоволення потреб, які суспільство визнає необхідними для збереження прийняттого рівня життя (при цьому передбачається, що бідні мають більш-менш нормальні житлові умови).

Фізіологічний мінімум розрахований на задоволення тільки головних фізичних потреб і оплату основних послуг, причому протягом короткого періоду (без придбання одягу, взуття та інших непродуктових товарів).

Споживчі бюджети населення – основний інструмент оцінки, прогнозування і регулювання величини, структури і динаміки рівня життя. Рівень споживання

населення прямо залежить від рівня доходів. Практикуються два роди бюджетів: нормативні, які є результатом спеціальних досліджень, і фактичні, отримані в результаті статистичних даних.

Нормативні бюджети підрозділяються на раціональні, розраховані на задоволення раціональних потреб, і мінімальні, що забезпечують елементарні на даному етапі розвитку суспільства умови життя, що підтримують працездатність і здоров'я людей.

Прожитковий мінімум являє собою вартісну оцінку споживчого кошика, що включає мінімальні набори продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг, необхідних для збереження здоров'я людини та забезпечення його життєдіяльності, а також обов'язкові платежі та збори.

У світовій практиці використовують кілька підходів до визначення прожиткового мінімуму:

- суб'єктивний або соціологічний підхід – базується на проведенні соціологічних опитувань населення про необхідний мінімальний дохід. Такий метод є консультативним, оскільки його результати можуть бути не підкріплені реальними економічними можливостями держави, однак він виражає дійсні потреби людей;

- ресурсний метод – виходить із можливості економіки забезпечувати прожитковий мінімум, він застосовується у високорозвинених країнах;

- нормативний метод, який полягає у встановленні вартісної величини прожиткового мінімуму через мінімальний споживчий кошик. Кожна держава має свої особливості формування мінімального споживчого кошика.

Споживчий кошик – асортименти товарів, що характеризує типовий рівень і структуру споживання людини або родини за певний проміжок часу.

В Україні прожитковий мінімум щорічно за поданням КМУ затверджується Верховною Радою України в законі про Державний бюджет України на відповідний рік. Правовою основою є Закон України № 1284-12 від 28.10.1994 «Про мінімальний споживчий бюджет». Відповідно до нього, до споживчого кошика входять:

- а) продукти харчування:
 - 1) м'ясо та м'ясопродукти;
 - 2) молоко та молокопродукти;
 - 3) масло тваринне;
 - 4) яйця;
 - 5) риба та рибопродукти;
 - 6) картопля;

- 7) овочі та баштанні культури;
- 8) фрукти і ягоди;
- 9) хліб і хлібопродукти;
- 10) олія та маргарин;
- 11) цукор та кондитерські вироби;
- б) непродовольчі товари та послуги:
 - 1) одяг, білизна, взуття;
 - 2) предмети санітарії, гігієни, ліки та медикаменти;
 - 3) меблі, посуд, культтовари та інші предмети культурно-побутового та господарського призначення;
 - 4) витрати на житло та комунальні послуги;
 - 5) витрати на культурно-освітні заходи та відпочинок;
 - 6) витрати на побутові послуги, транспорт, зв'язок;
 - 7) витрати на перебування дітей у дошкільних закладах;
 - 8) витрати населення на ведення особистого підсобного господарства в межах, що забезпечують задоволення особистих потреб;
 - 9) обов'язкові платежі.

Лекція 6 Міжнародні угоди щодо сталого розвитку територій

Декларація тисячоліття ООН (08.09.2000)

Сформулювала 8 цілей (21 задача) розвитку тисячоліття:

- 1) ліквідувати абсолютну бідність і голод:
 - за період з 1990 по 2015 роки скоротити вдвічі долю населення, чий прибуток складає менше одного долара на день;
 - за період з 1990 по 2015 роки скоротити вдвічі долю голодуючого населення;
 - забезпечити повну і продуктивну зайнятість і гідну роботу всім, включаючи жінок і молодь (задача була додана в 2007 році);
- 2) забезпечити загальну початкову освіту. До 2015 року забезпечити дітей в усьому світі, як хлопчиків, так і дівчинок, можливістю у повному обсязі одержати початкову шкільну освіту;
- 3) сприяти рівноправності статей і розширенню прав жінок. Ліквідувати нерівноправність за гендерною ознакою в сфері початкової і середньої освіти, а до 2015 року добитися цього на всіх рівнях системи освіти;
- 4) скоротити дитячу смертність. За період з 1990 по 2015 роки. скоротити на дві третини смертність серед дітей у віці до п'яти років;

- 5) поліпшити охорону материнського здоров'я:
- за період з 1990 по 2015 роки скоротити на три чверті коефіцієнт материнської смертності;
 - до 2015 року забезпечити загальносуспільний доступ до одержання допомоги в сфері репродуктивного здоров'я;
- 6) боротися з ВІЛ / СНІД, малярією і іншими захворюваннями:
- зупинити до 2015 року поширення ВІЛ / СНІД і покласти початок тенденції до скорочення їх поширеності;
 - до 2010 року забезпечити загальнодоступне лікування від ВІЛ / СНІД всім, хто цього потребує;
 - до 2015 року зупинити поширення малярії і інших важких захворювань і покласти початок тенденції до скорочення їх поширеності;
- 7) забезпечити екологічну сталість:
- включити принципи сталого розвитку в політику і державні програми країн; запобігти вичерпання природних ресурсів;
 - скоротити втрату біологічного різноманіття, дотягшись до 2010 року істотного зниження коефіцієнта втрати;
 - до 2015 року удвічі скоротити долю населення, що не має постійного доступу до чистої питної води і основним санітарно-технічним засобам;
 - до 2020 року досягти значного поліпшення в житті щонайменше 100 мільйонів мешканців нетрів;
- 8) сформувати всесвітнє партнерство з метою розвитку.

Програма Організації Об'єднаних Націй по населених пунктах ООН-ХАБІТАТ

Заснована в 1978 році (раніше – Центр Організації Об'єднаних Націй по населених пунктах).

Це провідна установа по реалізації «Порядку денного Хабитат» і координації діяльності по розвитку населених пунктів у системі ООН, у центрі уваги якої два пріоритетні напрямки:

- забезпечення належного житла для всіх;
- сталий міський розвиток.

В обов'язки ООН-Хабітат також входить надання допомоги міжнародному співтовариству в досягненні цілей в області розвитку, що були поставлені у Декларації тисячоліття по цільовому показникові поліпшення умов життя 100 млн. жителів нетрів до 2020 року.

Порядок денний Хабітат прийнятий ООН 07.08.1996 р. за результатами конференції ООН по населених пунктах (Хабітат II), що відбулася в Стамбулі 3–14 червня 1996 року. Вона сформулювала 3 області першочергових дій:

- містам необхідно надати можливість реалізації їх внеску в процес сталого розвитку;

- необхідно надати місцевим органам влади і їх партнерам допомогу для розширення своїх можливостей при управлінні і плануванні;

- створити механізми для об'єднання дій і підвищення ефективності міжнародної підтримки по розширенню можливостей на місцевому рівні.

ООН-Хабітат здійснює дві основні загальносвітові кампанії:

- глобальну кампанію в області управління міським господарством;

- глобальну кампанію по забезпеченню гарантій володіння житлом.

Глобальна кампанія в області управління міським господарством

У багатьох містах погане управління і невірна політика приводять до погіршення якості навколишнього середовища, зростанню вбогості, зниженню темпів економічного росту і соціальної ізоляції. Ця кампанія спрямована на підвищення місцевого потенціалу для раціонального міського управління – оперативного, ефективного реагування на міські проблеми демократично вибраними і підзвітними місцевими органами влади, що діють у співробітництві із громадянським суспільством.

Кампанія наголошує на досягненні інклюзивності, задоволенні потреб соціально виключеної міської бідноти і на сприянні участі жінок у прийнятті рішень на всіх рівнях.

Глобальна кампанія по забезпеченню гарантій володіння житлом

Ця кампанія призначена для сприяння урядам у виконанні зобов'язання по забезпеченню «належного житла для всіх» – одного з головних пунктів Порядку денного Хабітат. Вона визначає забезпечення правових гарантій проживання як найважливіший фактор сталої стратегії в області житла і необхідний елемент сприяння здійсненню права на житло. Кампанія покликано активізувати стратегію в області житла, що сприяє правам і інтересам бідного населення, визнаючи, що в переважній більшості випадків бідне міське населення саме забезпечує собі житло.

Основні напрямки:

- реконструкція нетрів;

- скорочення бідності в містах;

- ліквідація наслідків стихійних лих і відбудова;

- забезпечення міського водопостачання і каналізації;

- мобілізації місцевих фінансових ресурсів на забезпечення населення житлом.

Програми ООН-Хабітат включають:

- програму обміну передовим досвідом і методикою місцевого керівництва – глобальну мережу урядових закладів, місцевих органів влади і організацій громадянського суспільства, орієнтовану на виявлення і поширення передового досвіду з метою поліпшення умов життя і використання отриманих уроків при розробці політики і зміцнення потенціалу;
- програму сталого розвитку міст – спільну ініціативу ООН-Хабітат і ЮНЕП по створенню потенціалів міського екологічного планування і управління за допомогою методів розширення участі населення;
- проект в області водопостачання міст в Африці – ініціативу ООН-Хабітат і ЮНЕП, що надає підтримку ефективному управлінню і охороні водних ресурсів від міського забруднення;
- програму боротьби зі стихійними лихами, яка допомагає національним урядам і місцевим органам влади, а також громадам у здійсненні програм відбудови і ліквідації наслідків стихійних лих;
- програму локалізації «Порядку денного на ХХІ століття», яка реалізує на місцевому рівні заходи «Порядку ...», стимулюючи спільні ініціативи в окремих містах середнього розміру;
- центр по глобальному моніторингу і статистиці міст, який відслідковує хід здійснення Порядку денного Хабітат на основі розробки і застосування практично орієнтованих показників міського розвитку, одночасно створюючи місцевий потенціал для відбору, збору, обробки і застосування показників і статистичних даних в аналізі результатів практичних заходів.

Екологічне планування й управління

Найважливішим принципом є уявлення про те, що навколишнє середовище саме по собі не є кінцевою ціллю дій. Вона не є щось, що необхідно просто захищати. Навпроти, воно розглядається як один з ресурсів, яким потрібно ретельно управляти в процесі сталого розвитку.

Лекція 7 Індикатори сталого розвитку міст

Відповідно до програми ООН-ХАБІТАТ мінімальний набір показників складається з 23 ключових індикаторів і 9 наборів якісних показників.

У мінімальний набір включено два різні типи даних:

- ключові показники, які включають індикатори, що важливі для політики і у той же час їх відносно легко одержати. Це будь-які числа, відсотки і відносини;

– якісні дані або контрольні списки, що дають оцінку в областях, які не можуть бути обміряні кількісно. Вони звичайно мають характер аудиторських питань із відповідями у вигляді *так / немає*.

Запропоновані індикатори вимірюють рівні і тенденції в 20 ключових областях, об'єднаних в 6 груп. Вони забезпечують кількісну основу для оцінки міських умови і показують просування до досягнення міських цілей.

Частина 1 Житло

1. Забезпечення безпеки перебування.

Індикатор 1. Категорії перебування.

Надає оцінку частки різних типів володіння житлом серед міських мешканців. Визначається як відсоток домогосподарств у наступних категоріях володіння житлом:

- (a) що перебувають у власності;
- (b) куплене;
- (c) орендна плата:
- (d) соціальне житло;
- (e) суб-оренда;
- (f) без орендної плати;
- g) самовільний поселенець без орендної плати;
- (h) самовільний поселенець із орендною платою;
- (I) бездомні;
- (j) інші.

Індикатор 2. Виселення (по суду).

2. Підтримка права на адекватне житло.

Якісні дані 1. Права на житло:

– чи сприяють конституція, або державне законодавство повному і поступовому здійсненню права на відповідне житло? (так / немає);

– чи включають вони заходи захисту від виселення? (так / немає);

– чи є перешкоди володіння землею для жінок? (значні / деякі / відсутні);

– чи є перешкоди володіння землею для окремих категорій (значні / деякі / відсутні)? Які це категорії?;

– те ж саме відносно спадкування землі і житла. Перешкоди включають як юридичні, так і традиційні перешкоди для спадкування, які торкаються значних ділянок земельної площі (наприклад, понад 5 %);

– те ж саме відносно іпотеки. Перешкоди включають як юридичні так і відомчі обмеження, у тому числі вимоги гарантів, більш високі процентні ставки,

авансові платежі або вимоги наявності депозиту, або межі позички, які відрізняються від тих, які пред'являються до чоловіків з аналогічними доходами або добробутом.

Індикатор 3. Співвідношення ціни на житло та доходу.

3. Забезпечення рівного доступу до землі.

Індикатор 4. Співвідношення ціни на землю та доходу.

4. Підтримка рівної можливості одержання кредиту.

Індикатор 5. Іпотека і не іпотека. Відсоток житла, вартість якого покривається іпотечною і не іпотечною позичкою.

5. Підтримка доступу до основних послуг.

Індикатор 6. Доступ до води.

Індикатор 7. Домашні приєднання. Відсоток домогосподарств, підключених до:

- a) водопроводу;
- b) каналізації;
- c) електромережам;
- d) телефону.

Частина 2 Соціальний розвиток і викорінювання бідності

6. Забезпечення рівних можливостей для безпечного і здоровішого життя.

Індикатор 8. Смертність дітей молодше п'яти років.

Індикатор 9. Рівень злочинності.

Якісні дані 2. Міське насильство. Наявність:

– територій, які розглядаються як недоступні або небезпечні для поліції (так / немає);

- насильство в школі, серед дітей (ні / іноді / часто);
- офіційна політика проти насильства в родині (так / немає);
- політика попередження злочинності (так / немає);
- політика контролю зброї (так / немає);
- програма (и) допомоги жертвам насильства (так / немає).

7. Підтримка соціальної інтеграції груп, що перебувають у не вигідному положенні.

Індикатор 10. Бідні домогосподарства.

8. Підтримка гендерної рівності в розвитку поселень.

Індикатор 11. Гендерні відмінності:

- вступ у школу, рівні грамотності, смертність дітей молодше п'яти років, тривалість життя, зайнятість (безробіття);
- формальна участь у прийнятті рішень.

Частина 3 Екологічний менеджмент

9. Підтримка географічно збалансованої структури поселень.

Індикатор 12. Ріст міського населення.

10. Ефективне управління попитом та пропозицією на воду.

Індикатор 13. Споживання води.

Індикатор 14. Ціна на воду.

11. Зниження забруднення міст.

Індикатор 15. Забруднення повітря.

Індикатор 16. Очищені стічні води.

Індикатор 17. Утилізація твердих відходів.

12. Запобігання катастроф і відновлення поселень.

Якісні дані 3. Запобігання катастроф і інструменти зм'якшення.

13. Підтримка ефективної й екологічної транспортної системи.

Індикатор 18. Час поїздки.

Індикатор 19. Види транспорту.

14. Механізми підтримки ініціатив у підготовці і здійсненні локальних екологічних планів і місцевого Порядку денного 21.

Якісні дані 4. Місцеві екологічні плани.

Частина 4 Економічний розвиток

15. Посилення малих і мікропідприємств, особливо заснованих жінками.

Індикатор 20. Неофіційна зайнятість.

16. Заохочення партнерства суспільного і приватного сектору і стимулювання можливості працевлаштування.

Якісні дані 5. Партнерство між суспільним і приватним сектором.

Індикатор 21. Міський продукт.

Індикатор 22. Безробіття.

Частина 5 Управління

17. Підтримка децентралізації і посилення місцевої влади.

Якісні дані 6. Рівень децентралізації:

а) чи можуть більш високі рівні уряду (національний, державний, провінційний):

1) розпустити місцевий орган влади (наприклад, призначити адміністратора або нову раду, призначити нові вибори)? (так / ні);

2) вилучити членів ради з офісу? (усіх / деяких);

б) чи може місцевий орган влади без дозволу уряду:

- 1) установити розміри місцевих податків ? (усі / деякі);
- 2) установлювати оплату за послуги? (усі / деякі);
- 3) позичити кошти? (усі / деякі);
- 4) вибирати підрядників для проектів? (усіх / деяких).

18.Заохочення і підтримка участі та цивільних контактів.

Якісні дані 7. Участь громадян в основних рішеннях планування.

19.Гарантування прозорого, відповідального та ефективного управління містами та передмістями.

Якісні дані 8. Прозорість і відповідальність.

Індикатор 23. Доходи і витрати місцевих органів влади.

Частина 6 Міжнародне співробітництво

20.Збільшення міжнародного співробітництва і партнерства.

Якісні дані 9. Зобов'язання з міжнародного співробітництва.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

- 1.Бобылев С. Н. Экосистемные услуги и экономика / С. Н. Бобылев, В. М. Захаров. – Москва : Типография Левко, 2009. – 72 с.
- 2.Маркович Д. Ж. Социальная экология / Д. Ж. Маркович. – Москва : Союз, 1998. – 339 с.
- 3.Пределы роста / [Д. Х. Медоуз и др.]. – Москва : МГУ, 1991. – 193 с.
- 4.Прохоров Б. Б. Социальная экология / Б. Б. Прохоров. – Москва : Академия, 2012. – 432 с.

Навчальне видання

ПОНОМАРЕНКО Євгеній Георгійович

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни

**«СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЗБАЛАНСОВАНОГО
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ»**

*(для студентів 5 курсу денної та заочної форм навчання
спеціальності 8.04010601 – Екологія та охорона навколишнього середовища)*

Відповідальний за випуск *Т. В. Дмитренко*

За авторською редакцією

Комп'ютерне верстання *І. В. Волосожарова*

План 2015, поз. 37Л

Підп. до друку 16.02.2016

Формат 60x84/16

Друк на ризографі

Ум. друк. арк. 1,5

Зам. №

Тираж 50 пр.

Видавець і виготовлювач:

Харківська національний університет
міського господарства ім. О. М. Бекетова,
вул. Революції, 12, Харків, 61002

Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 4705 від 28.09.2014 р.